

Krig

Tjugotvå försök

★

Redaktörer
MATTIAS HESSÉRUS
& PETER LUTHERSSON

*Axel och Margaret Ax:son Johnsons
stiftelse för allmännyttiga ändamål*

Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse
för allmännyttiga ändamål

Stureplan 3
SE-103 75 Stockholm
www.axsonjohnsonfoundation.org

Tel: int+46(0)8-788 50 00
Fax: int+46(0)8-788 50 60

© Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse
för allmännyttiga ändamål

Grafisk design och produktion: Johan Laserna
Omslagsbild: *Kopia efter "Slaget vid Anghiari" av Leonardo da Vinci,*
Peter Paul Rubens, cirka 1603. Wikimedia Commons

Typsnitt: Indigo
Tryckt och bunden
av Studio RBB, Riga 2016

ISBN 978-91-89672-84-0

Innehåll

Förord	9
MATTIAS HESSÉRUS & PETER LUTHERSSON	
Hellre död än vanärad	11
KIM BERGQVIST	
Krig och dess konsekvenser i scenisk historieförmedling	21
ÅSA BERGSTRÖM	
Kriget i populärkulturen	31
SARA CEDERBERG	
Det moderna minnesmärket	41
EMMA HARTWIG	
Röster från malströmmen och driften att lyssna	49
DANIEL HELSING	
Militärhistorien kan förbereda oss för framtidens krig	57
LARS HENÅKER	

varje aspekt av platsen till en möjlighet för att minnas, varje liten del av katastrofen till föremål för arkitektonisk allegori och exempel." Hon hävdar att han inte bara vill framkalla känslor, han vill diktera dem, vilket i så fall ger honom och de andra arkitekterna som har arbetat med platsen stor makt över våra minnen och känslor.

Journalisten och författaren Robert Bevan resonerar kring förslaget i sin bok *The destruction of memory* och anser att Liebskins förslag är ett minnesmärke över USA-propaganda och ett falskt minne mer än det monument som de döda förtjänar.

En symbol, efter grekiskans "tecken", är en representation av en sak, ett abstrakt begrepp, en idé eller egenskap och har i alla tider använts på olika sätt av mänskligheten. Symbolernas kraft har varit att representera något som kollektivet förstår och kan ta till sig och därför anser jag att det är den enkla, universella representationen som bäst tjänar sitt syfte. Risken är att symbolerna på den här platsen försöker överrösta varandra till ett skriande crescendo, ett brus som minst av allt behövs för att stilla sig, sluta ögonen och – minnas.

Röster från malströmmen och driften att lyssna

*Om Peter Englunds Poltava
och krigsböcker som terapi*

DANIEL HELSING

★

Jag går in på listan över de 20 för närvarande bäst säljande böckerna inom historia och arkeologi på Adlibris.se. Av dessa handlar 11 om krig. På Bokus.se är det likadant: 10 av 20 i kategorin historia och arkeologi. Hur kommer det sig att historiska fackböcker om krig är så populära? Varför gillar vi att läsa om katastrofer, lidande och död? David Hume tar denna motsägelsefullhet i våra estetiska böjelser som utgångspunkt i sin essä "Om tragedien": "Den lustkänsla, som betraktaren av en välskriven tragedi får av sorg, fasa, ängslan och andra lidelser, vilka i sig själva är smärtsamma och fyllda av olust, tycks oförklarlig." Visserligen avser Hume fiktiva skildringar, medan historieböcker handlar om faktiska händelser; men jag tror att hans observation är lika aktuell när det gäller väl skrivna historieböcker som väl skrivna teaterstycken.

Peter Englunds *Poltava: Berättelsen om en armés undergång* från 1988 förenar många av de ovannämnda dragen. Den blev en bästsäljare när den först publicerades och har sedan dess kommit ut i många upplagor och nytryckningar samt översatts till åtminstone tio språk. Den är välskriven och medryckande, den använder ett poetiskt språk och dramatiska berättartekniker. Och den skildrar lidande och död i stora mängder, inte minst eftersom dess ämne – slaget vid Poltava – är, med Englunds

egna ord, "den största militära katastrofen i Sveriges långa historia". I en text om *Poltavas* tillkomsthistoria berättar Englund om när han skrev sin C-uppsats i historia i början av 80-talet. Under arbetet kom han i kontakt med brev och dagböcker från stora nordiska kriget, och i dessa fann han något han saknade i många historiska verk: "röster från vanliga människor som sugits ned i historiens malström." Han skrev *Poltava* flera år senare, medan han var doktorand i historia, och den är ett försök att skriva historia på ett sätt som just lyfter fram vanliga människors öden, som försöker fånga hur det kan tänkas ha varit att vara en av de soldater som fann sig i ett ödesmättat slag mellan två av den tidens stormakter: Sverige och Ryssland.

Och att döma av boken verkar det ha varit helvetiskt. C:a 19 700 svenska soldater stod stridsklara på fälten utanför Poltava under morgontimmarna den 28 juni 1709. Av dessa stupade 6900 och tillfångatogs 2800 vid själva slaget. De som överlevde och undgick omedelbar fångenskap lyckades, tillsammans med trossen, retirera söderut under nästan tre dygn bara för att finna sig fångade i en återvändsgränd vid floden Dnepr med ryska soldater i ryggen. Delar av den ryska armén hade förföljt svenskarna under reträtten, och på förmiddagen den 1 juli, efter att Karl XII och ytterligare 1300 man hade flytt genom att korsa Dnepr under natten, kapitulerade Adam Ludwig Lewenhaupt, som bar det yttersta ansvaret för hären sedan kungen hade lämnat den. I och med denna kapitulation gick ytterligare 20 000 människor (män, kvinnor och barn) i fångenskap hos ryssarna, många livet ut under eländiga omständigheter. Siffror som dessa låter oss ana det lidande som koncentrerades till en några kvadratmil stor yta under loppet av tre dygn. Englund gör denna aning mer konkret.

Som källmaterial använder Englund framförallt uppgifter och ögonvittnesskildringar, uttryckta i brev, dagböcker och memoarer, från soldater av olika rang – från infanterister till officerare och befälhavare. Utifrån detta material beskriver Englund såväl upptakten till slaget som kapitulationens konsekvenser, men framförallt skildrar han händelseförloppet under

själva slaget och retireringen ner mot Dnepr timme för timme, ibland minut för minut, ur olika personers synvinklar.

Ingenting skönmålas och detaljerna är många. Under marschen genom Polen, exempelvis, fann svenskarna att den ryska armén hade använt den brända jordens taktik; lokalbefolkningen led svår nöd, men svenskarna pressade dem ännu mer, möttes av gerillakrig och svarade i sin tur med stränga medel: "Ett ofta brukat pinomedel var att stoppa in böndernas fingrar i pistolernas flintlås och dra åt dessa enkla tumskruvar tills blodet sprang fram. Ett annat grepp som också användes av den svenska armén i Polen var att lägga ett band kring den olyckliges huvud, varefter bandet drogs åt med en käpp så ögonen till slut trängde ur sina hålor." Men det är i beskrivningarna av slaget som de mest makabra bilderna ges: "Kulorna högg upp blodsolkade gator rakt genom de städse frammarscherande bataljonerna, men det hejdade dem inte. Människor fläcktes upp, smulades sönder, stympades, slogs i bitar." Skildringarna är ofta rikt sinnliga och visuella, som i denna beskrivning av konsekvenserna av ett katastrofalt försök att storma en redutt: "Kring den tredje redutten i skanssystemet torde [...] uppemot 1 000 lik ha legat på en yta av 250 kvadratmeter. En som stod och blickade ut över eländet skulle ha sett och hört det som många andra, vid liknande slagfält, sett och hört: Hur marken på långt avstånd liksom rörde sig, som om den var levande – de otaliga skadade i den söndriga mattan av kroppar som rörde sig i kramp och smärta. Hur luften var fylld av ett otäckt pulserande, klagande ljud, som steg och föll men som aldrig höll upp – gråten och skriken från tusen och åter tusen sårade och döende män." Och många är de i högsta grad poetiska formuleringarna, särskilt i skildringarna av de sista ögonblicken innan strid: "Huvuddelen av de svenska infanteristerna skulle tillbringa resten av sina liv marscherande den där kilometern fram över den dammiga slätten." "Sista sträckan sprang de, sprang rätt in i evigheten." "Deras liv var som vatten och klockan var runt kvart i tio och sammandrabbningen var oundviklig."

Det sista citatet utgör också ett exempel på något som återkommer boken igenom: naturmetaforer, särskilt sådana som

involverar vatten och stormar. Strid beskrivs på ett par ställen som ett naturfenomen, ett ordval som betonar den enskilda individens maktlöshet: "Slaget hade nu fått ett eget liv. Det var inte längre ett spel mellan mänskliga parter utan mer som ett okontrollerbart naturfenomen [...]." Vatten, och ordet "rinner", spelar också en viktig roll i metaforiken: tiden rinner, ljudet av gevärsskott rinner "som ett spår av blod genom landskapet", hästhovar i rörelse beskrivs som ett "dånande vattenfall", slaget har "sköljt fram" och efterlämnat sig mattor av kroppar, och människor, inte minst, rinner genom landskapet, eller kanske snarare forsar: "Det som börjat som små rännilar av flyende växte till malströmmar av fruktan och kaos." Den metaforiska väderleken når ibland orkanstyrka: "En orkan av järn svepte över avdelningen." "Kring kungen uppstod ett slags orkanens öga." Den här sortens metaforik inskräper individernas maktlöshet inför skeendet – hur de sveps med av striden och är fullständigt utlämnade åt övermäktiga krafter. Överindividuella krafter som ingen kan kontrollera tar vid. Det finns röster i malströmmen, men malströmmen själv kan inte hejdas, och att sugas ner i den för gott är mångas öde.

I detta sätt att skildra händelseförloppet har *Poltava* vissa likheter med den klassiska tragedin. I den klassiska tragedin ställs människor mot övermäktiga krafter som krossar dem. De övermäktiga krafterna kan vara ödets grymma ironi (som i *Kung Oidipus*), motstridiga principer och orubbliga beslut (*Antigone*), eller helt enkelt oturen att finnas (till) på fel plats vid fel tidpunkt (*Trojanskorna*). I *Poltava* beskriver Englund ett antal omständigheter som kan bidra till att förklara de övermäktiga krafternas inträde och katastrofens fullbordan. Det såg bra ut för den svenska armén under 1700-talets första år. Ryssarna hade på ett spektakulärt sätt besegrats vid Narva år 1700, och svenskarna hade gott självförtroende, en stor armé och en framgångsrik aggressiv strategi. Men under marschen ner genom Polen och Ukraina var det mycket som gick fel. Ryssarna använde brända jordens taktik. Vintern 1708–09 var mycket bister och tärde hårt på soldaterna. Under belägringen av Poltava sinade arméns resurser, och beslutet att anfälla den 28 juni togs

åtminstone delvis eftersom förråden helt enkelt var farligt nära att ta slut. Även under slaget var det mycket som gick fel: överraskningsmomentet misslyckades, kommunikationerna fungerade inte, ryssarna var mer stridsbenägna än man hade räknat med. Det rådde, mycket förenklat, en övertro på den egna förmågan, ogynnsamma omständigheter och skedde många små misstag som enligt Englunds skildring nära nog förintade den svenska armén i månadsskiftet juni/juli 1709.

Ett annat utmärkande drag i tragedin är möjligheten för den olycksdrabbade att göra sin röst hörd. Innan krossandet fullbordas får den som kommer att gå under oftast tillfälle att uttrycka sin smärta och ångest. Så även i *Poltava*. Visserligen var det många soldater som gick under utan att kunna lämna något vittnesmål, men Englund citerar soldater som var nära att gå under och som i efterhand skildrade sina upplevelser i brev eller poesi. Och för dem som faktiskt gick under fungerar Englunds röst som en ställföreträdande sådan.

Den stora skillnaden mellan tragedier och krigsböcker är dock, förstås, att de förra är fiktiva medan de senare bygger på fakta. Jag framkastade inledningsvis att Humes fråga – om hur det kan komma sig att man kan få lustkänslor av att läsa om obehagliga händelser och känslor – är lika aktuell när det gäller krigsböcker som tragedier. Emellertid kan man fråga sig om det är samma typ av lust. Men denna fråga är inte lika grundläggande, tror jag, som frågan varför vi överhuvudtaget dras till och får lustkänslor av skildringar av katastrofer, lidande och död. Att tro att man kan ge ett uttömmande svar på dessa frågor – liksom på frågan varför krigsböcker är populära – är sannolikt en villfarelse; frågorna är komplexa, och olika läsare får antagligen olika sorters lustkänslor vid läsningen (och en del läsare kanske inga alls). Men eftersom frågorna är så fascinerande är de värda att diskutera, även om inga definitiva svar kan ges på dem.

Vari består lusten att läsa om krig? Vari bottnar dragningen till krigsböcker? Den språkliga utformningen – svåröverträffad i *Poltava* – är utan tvekan en faktor; men den är långt ifrån den enda (och inte alltid närvarande i genren). När Aristoteles i *Om*

diktkonsten ställer frågan varför skönlitteratur ("diktkonst" i den svenska översättningen av Jan Stolpe) överhuvudtaget finns och ger människor lustkänslor grundar han sitt svar i den mänskliga naturen: det är naturligt för människor att efterbilda saker, och alla människor finner nöje i efterbildningar. Varför är det så och varför gör de det? Därför att det är genom efterbildningar som människor lär sig saker, och det är en njutning för människor – "inte bara för filosofer utan också för andra", tillägger Aristoteles – att lära sig saker. Detta förefaller rimligt. Enligt vår tids psykologiska och biologiska forskning är nyfikenhet ett grundläggande drag hos människan likaväl som hos många andra arter: nyfikenhet befrämjar ett aktivt sökbeteende som potentiellt kan ge avkastning i form av mat, skydd och reproduktiva möjligheter. Och för en så pass social art som människan – biologerna kallar oss ultrasociala – är nyfikenhet på andra människor, deras tankar och handlingar, en naturlig och väsentlig del av livet. Men varför dragningen till katastrofer, lidande och död? Borde vi inte föredra solskenshistorier?

Här kommer morbid nyfikenhet in i bilden. Morbid nyfikenhet innebär en dragning till död, sjukdom, lidande och så vidare, en dragning som fenomenologiskt sett ofta har en något paradoxal karaktär: man dras till det och flyr från det på samma gång. Man vill inte titta/läsa, men man gör det ändå och kan nästan inte sluta. Det finns många passager i *Poltava* som kan frambringa sådana upplevelser. För att bara ta en:

Segrarna [ryssarna] gjorde vid samma tillfälle även processen kort med infångade ryska desertörer. Bland annat tvingades svenska fångar att se på när den överlöpte brigadören Mühlenfels pålades. (Detta var ansett som den absolut grymmaste avrättningsmetoden: den dömda trädde levande upp på en stor spetsad påle som kördes upp i ändtarmen. Dödskampen kunde ta över ett dygn.)

Ohyggligare än så här blir det knappast. Man ryggar tillbaka, men samtidigt är det som om ögonen skyndar nerför baksidan så att man ska läsa klart och se det makabra slutet – så att man

ska *hinna* läsa klart innan man ryggar tillbaka helt och hållet och lägger ifrån sig boken.

Den morbida nyfikenheten är dubbelbottnad på flera sätt. Skildringar som den nyss citerade ger till exempel upphov till känslor av medlidande med brigadören Mühlenfels, avsky inför människans grymhet, rädsla för att själv hamna i samma situation, uppgivenhet inför det myckna lidandet genom världshistorien. Men samtidigt finns det en dragning till skildringen, och den bottnar troligen till stor del i driften att förstå. Man har, när man plockar upp *Poltava*, en aning om att hemskheter inträffade juni/juli 1709; genom att läsa om dem gör man aningen konkret och konfronterar verkligheten. En poäng med nyfikenheten är just att man drivs att ta reda på hur verkligheten är beskaffad, vilket, i förlängningen, leder till att man blir bättre rustad att möta den – åtminstone idealt sett. Och på ett ännu djupare plan: genom att läsa *Poltava* lär man sig mer om det mänskliga livets villkor. Man lever sig in i soldaternas förhållanden på tryggt avstånd, vilket berikar ens kunskap om vilka sorters situationer som kan uppstå under olika omständigheter. På detta sätt skulle man kunna beskriva läsningen av krigsskildringar som kognitiva övningar. Skulle jag kunna hamna i sådana situationer? Hur skulle jag reagera då? Häri består också den avgörande skillnaden mellan tragedier och krigsböcker: tragedier målar upp möjliga situationer, krigsböcker faktiska. Vilken typ av skildring som har störst effekt på en som läsare är omöjligt att säga *a priori* eftersom mycket hänger på den narrativa strukturen och språkdräkten. Men vid läsningen av en krigsbok har man hela tiden i bakhuvudet att händelserna faktiskt har inträffat – det har funnits verkliga människor som har gått under på dessa sätt. Vad å andra sidan tragedin har, och som vetenskapligt stringenta krigsböcker saknar, är möjligheten att låta den dödsdömda hålla en monolog ögonblicken före undergången, en möjlighet att mer utförligt leva sig in i en människas tankar och känslor sekunderna före utslocknandet.

Den morbida nyfikenheten kan ha fler funktioner. Konfronteringen med lidande och död kan bidra till ödmjukhet, till större empati med andra, till ett skarpare fokus på det man ser

som viktigt i livet. Men för att lyfta resonemanget till en mer generell nivå skulle jag vilja föreslå att en av de främsta anledningarna till att vi dras till tragedier och krigsböcker är att de fungerar som terapi. Terapi förstår jag här i vid mening: inte bara som behandling ledd av en professionell terapeut, utan i den mer grundläggande betydelsen av behandling av somatiska eller psykologiska problem. De problem för vilka tragedier och krigsböcker erbjuder behandling är några av de mest grundläggande och ofrånkomliga för den existensform i vilken vi människor finner oss: döden, lidandet, mening/meningslöshet, hopp/hopplöshet. Vilket utfall behandlingen får är omöjligt att uttala sig om i det allmänna fallet, eftersom ett sådant inte finns. Människor reagerar på olika sätt vid konfrontationer med lidande och död. Och tragedier och krigsböcker formulerar sällan några behandlingsplaner. Men de erbjuder kognitiva övningar och stimulerar till tanke- och känslprocesser som kan visa sig ovärderliga den dag man själv står öga mot öga med det oundvikliga.

Militärhistorien kan förbereda oss för framtidens krig

LARS HENÅKER

★

Den rökiga doften från whiskyn skapade för några sekunder ett oöverberröligt välbehag. Fjortonårig Oban sköljdes sakta ner över gommen och brände till i maggropen. Armégrupp Syd hade anfallit i tre dygn nu och de tyska pansarspetsarna hade drivit djupa kilar genom de sovjetiska försvarslinjerna, som inte förmådde hejda kraften i anfaller. Operation Barbarossa hade återuppstått igen för en spelvecka under semestern.

Denna text försöker ge en bild av hur krigsspel och militärhistoria kan fungera i symbios med varandra. Den är skriven utifrån en officers synvinkel och vill visa vilka möjligheter krigsspel och militärhistoria kan ge officersprofessionen. Krigsspelet ger en unik möjlighet att träna beslutsfattning under tidspress. Militärhistorien ger den källkritiska delen när det gäller att återskapa förutsättningarna och läget med en så hög precision som möjligt. Att läsa en faktabok om andra världskriget med en massa felaktigheter är samma sak som att spela ett dåligt krigsspel. Man tappar intresset och trovärdigheten försvinner. Vid detta tillfälle var det tvärtom. Ett fantastiskt krigsspel skapade en perfekt förutsättning för veckan.

Just denna julivecka var värmen utanför huset tryckande. Hela vardagsrummet var förvandlat till en enda stor spelplan. Med två bordtennisbord uppställda bredvid varandra täckte den nästan hela rummet. Endast längs väggarna kunde de fem spelarna röra sig för att nå in över spelbordet och flytta sina